

UOT 94

TARİXİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI

*Şahla Rafiq qızı Məmmədli
İlham Yaqub oğlu Həsənov
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
shahla.mamedli@gmail.com
ilham.hesenov60@mail.ru*

Açar sözlər: *tarix dərsləri, mənəvi dəyərlər, mənəvi münasibətlər, tarixi şəxsiyyətlər, tərbiyə üsulları*

Dəyərlər, onların dərk edilməsinə diqqət tarixin dönüm nöqtələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dünyamızda dəyərlərə müraciət təhsil sahəsində dövlət siyasətinin mühüm prinsiplərindən olmalıdır. Tarixin tədrisində yeni forma və üsulların tətbiqi bu gün qanunayğun olmaqla yanaşı, həm də zəruridir. Təhsilin humanistləşməsi şəraitində tədris daim dəyişən dünyada yaşamağa və işləməyə hazır olan güclü şəxsiyyət yaradılmasına yönəldilməlidir.

Tarix dərsləri tələbələrin şəxsiyyətində bir çox müsbət keyfiyyətlərin yaranmasına təsir edir. Tarixin tədrisi tələbələrdə vətəndaşlıq, vətənpərvərlik kimi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi üçün dəyərli imkanlar verir.

ВОСПИТАНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Шахла Маммедли, Ильхам Гасанов

Ключевые слова: *уроки истории, духовные ценности, моральные отношения, исторические личности, методы воспитания*

В плане воспитания духовно-нравственной личности урок истории обладает наибольшими возможностями. Настоящее воспитание историей, это представление ученику реальных возможностей примерять на себе исторические роли. На уроках истории внимание учащихся привлекается к важным вопросам самоопределения личности, к проблемам нравственного выбора. Урок нужно организовать таким

образом, чтобы учащиеся постоянно оказывались в ситуации решения вопроса о том, как отнестись к данному историческому событию. Определяя значение данного события, ученик проводит фактический анализ.

EDUCATION OF THE MORAL VALUES IN THE HISTORY CURRICULA

Shahla Mammedli, Ilham Hasanov

Key words: *history lessons, spiritual values, spiritual relations, historical personalities, method of education*

Values and their understanding become more crucial in the turning points of history. To refer to the modern approaches and technology in the teaching of history is necessary and logical. Studying history students able to track destiny of history makers, at the same time enrich their natural and spiritual world. Sometimes learning history of political characters students compare their life with the life of heroes of history, try to understand their motives and aims in different historical situations. As a philosophical problem the role of personalities in history is an important issue.

Böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi bütün xalqlar və dövlətlər üçün son dərəcə aktual hesab edilir. Şəxsiyyətin tərbiyəsi prosesində mənəviyyatın doğru istiqamətdə formalaşması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Tarix fənni bu mənada mənəvi dəyərlərin formalaşması prosesində bilavasitə iştirak edir. Bu gün tarix fənni üzərinə xüsusi missiya düşür ki, bu da zəngin mənəviyyata malik şəxsiyyət yetişdirmək, ölkəsinə gərəkli vətəndaş hazırlamaqdan ibarətdir. Mənəviyyatı zəngin insan xeyirxahlığın, həqiqətin humanist dəyərlərini özündə əks etdirən, öz xalqının mədəniyyətini dərindən mənimsəyən, yaşadığı dünyaya qayğı ilə yanaşan vətəndaşdır. Tarix dərsləri şagird və tələbələrin mənəvi tərbiyəsi üçün geniş imkanlar açır. Bu dərslər onlarda vətənlərinin taleyinə məsuliyyət hissi formalaşdırır, həmvətənləri ilə fəxr etmək, ümuminsani dəyərləri anlayaraq mənimsəmək, bu və ya digər tarixi və ya siyasi hadisəyə şəxsi münasibət müəyyən etmək imkanı verir. Tarix dərsləri şagird və tələbələrdə onları əhatə edən dünyanı görərək dərk etmək, bu dünyada düzgün istiqamət tutmaq, öz rolunu və missiyasını anlamaq, hərəkətlərinin məqsəd və mahiyyətni doğru yönləndirmək, dəyərlərlə bağlı lazımi qərarlar qəbul etmək vərdişlərini inkişaf etdirir. Mənəvi tərbiyə humanitar təhsilin əsasıdır və tarix fənni şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsi sistemində mühüm yer tutur.

Tarixi irslə tanışlıq, sələflərinin təcrübəsini öyrənmək, ayrı-ayrı xalqların və şəxsiyyətlərin mənəviyyat təcrübəsini təhlil edərək bunları öz həyatında tətbiq etmək mənəvi mədəniyyətin formalaşmasına xidmət edir. Tarix

dərslərində müəllim mənəvi tərbiyənin mənəviyyat, əxlaq, etnik mədəniyyət, şəxsiyyət kimi mühüm elementlərini inkişaf etdirə bilər. Bu prosesdə tarixi tədris edən öz dəyərlərini biruzə vermədən, şagird və tələbələrə istiqamətverici mövqe tutmalıdır. Fikrimizcə, tarixçi tədris prosesində aşağıdakılara diqqət yetirməlidir:

1. Özünüdərketməni inkişaf etdirməlidir
2. İnsanın tarixən dəyişkən olduğunu çatdırmalıdır
3. İstənilən tarixi dövrün ayrıca bir dəyər və bənzərsiz olduğunu anlatmalıdır.

Tarix müəllimi ilk növbədə anlatmalıdır ki, hər dövrün insanların özəyi mövcuddur və bu özək də müxtəlif sivilizasiyalara aid dəyərləri yaradır. Bu cür özək hər insanda var. Şəxsiyyətin dəyərləri bu özəkdir və dövrə uyğun ola da bilər, olmaya da bilər. Tarix birdir, ona verilən qiymət isə minlərlədir. Tarix deyil, ona verilən qiymət dəyişir.

Tarixlə tərbiyə şagird və tələbələrin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin əsas tərkib hissəsi olmalıdır. Bu məqsədlə müəllim hər dərstdə materialla bağlı mənəvi tərəflərə diqqət yetirməlidir. Şagird və tələbələrdə hər zaman mənəviyyətlə bağlı düşünmə həvəsi yaratmaq asan məsələ deyil, lakin müəllim arzuolunan nəticə əldə etmək üçün tez-tez mənəvi mahiyyətli hadisələri diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Keçmişin dəyərlərini, müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayan insanların mənəvi problemlərini öyrənən tələbələr öz davranışlarına, digər insanların hərəkətlərinə də qiymət verməyə başlayırlar, fəaliyyət motivlərini fərqləndirir, şəxsi keyfiyyətlərə diqqət yetirirlər. Bütün bunlar mənəvi idealların formalaşmasına kömək edir [4,21]. Mənəvi-əxlaqi tərbiyənin mənbəyi olaraq dini irs və xalqın mədəniyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiləşdirilmiş mənəvi keyfiyyətlərə bir çox digər mənəvi keyfiyyətlər də daxildir:

1. İntizam və məsuliyyət
2. Xeyrxahlıq və nəzakət
3. Əməksevərlik, düzgünlük və s.

Mənəvi münasibətlərin özünəməxsusluğu mənəvi tərbiyəyə müstəsna əhəmiyyət bəxş edir. Mənəvi münasibətlər geniş planda insana münasibəti, yəni şəxsiyyətin bütün sosial münasibətlərini: siyasi, hüquqi, estetik, elmi, ekoloji və ictimai həyatın digər sahələrini əks etdirir. Sosial mədəniyyətin inkişafı həyatın bütün sahələrində və insanlarla münasibətdə biliklərlə zənginləşməkdən başqa, insanda ictimai xüsusiyyətlərin də inkişafına, insan fəaliyyətinin yüksək anlamda qavranımına, cəmiyyətə aktiv xidmətə, humanist ideallara, hərəkətlərin sosial dəyərlərə uyğunlaşdırılmasına da təsir etmiş olur. Mənəvi tərbiyə vasitələri bunlardır:

1. təhsil
2. müəllimin şəxsi nümunəsi
3. inandırma

4. şagird və tələbələrlə münasibət qurmaq bacarığı (pedaqoji takt)

5. xəbərdarlıq, təqdiretmə və cərimə tədbirləri

Göstərilən üsulların tətbiqi şagird və tələbələr tərəfindən dərslərin qavranımına, humanist ideallara, hərəkatların sosial dəyərlərə uyğunlaşdırılmasına da təsir etmiş olur. Bunun nəticəsi olaraq, cəmiyyətə aktiv xidmətə hazır nəsil yetişir. Tələbələrin mənəvi-əxlaqi sahəsi müəllim tərəfindən son dərəcə ehtiyatlı və taktik hərəkatlar tələb edir. Tərbiyə olunanın ruhun sağlamlığı əhəmiyyətli dərəcədə məhz bundan asılıdır. Bu vacib məqamı nəzərə alaraq bir çox alim və tədqiqatçıların diqqəti şagird və tələbələrin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi metodları və mexanizmlərinin araşdırılmasına yönəlmişdir. Metodlar içərisində adekvat emosiyaların oyandırılması, dəyərlərin vurğulanması və fərqləndirilməsi təklifləri var. Bu metodların müəyyən ardıcılığı dəyərlərin mənimsənilməsi, onların emosional qəbulunu, şəxsiyyət tərəfindən dərk edilərək dəyərlər sırasına salınması mexanizmini işə salır. İnandırmaq, aşılamaq, bənzətmək, uyğunlaşdırmaq və s. mexanizmlərdən istifadə edilməlidir. Bunları bilərək hesaba qatmaq şagird və tələbələrin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi prosesini daha təsirli edə bilər. Mexanizmlərin seçilməsində şagird və tələbələrin yaşı, pedaqoqun məharəti, tərbiyənin real prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatçı Kadir Ulusoy göstərir ki, şagird və tələbələrə aşılanaq hər hansı davranış həm ənənəvi, həm də demokratik qaydalara uyğunlaşdırılmalı və günün tələbləri də nəzərə alınmalıdır [1,36].

Vətənpərvərliyin tərbiyəsi, tarix dərslərində vətənə təmənnəsiz, fədakar sevgi aşılanaq mənəvi tərbiyə sistemində əsas yer tutur. Qeyd edək ki, şovinizm və digər xalqlara nifrət müqəddəs hiss olan vətənpərvərliklə qəti olaraq əlaqəli deyildir. Vətən tarixinin tədrisində şagird və tələbələrin öz ölkələrinin qəhrəmanlıq səhifələri ilə, görkəmli xadimləri ilə tanışlığı mühüm məqamdır və dərin vətənpərvərlik hissənin aşılanaq təsiredicidir.

Mənəvi tərbiyə cəzavermə tədbirləri üzərində qurula bilməz. Bu halda şagird və tələbələrin şüurlu fəaliyyəti və iradəsi zədələnilir, riyakarlıq və aldatma inkişaf edir. Eyni zamanda, avtoritar əsaslarla, sözlə təzyiq etməklə ruhunu yaralayaraq mənəvi tərbiyə vermək olmaz. Mənəviyyət özündən böyük yoldaşlarla qarşılıqlı sevgi, bir-birini anlama, birgə şüurlu fəaliyyət nəticəsində inkişaf etdirilir. Müəllim dərslərdə egoizm, mənəbpərəstlik, riyakarlıq, məkr və sairə bu kimi mənfi xüsusiyyətləri pisləməlidir. Şagird və tələbələr üzərində nümunə xüsusilə böyük təsirə malikdir. Müəllim və valideynlərin mənəviyyət nümunəsi tədris prosesində tarix dərsləri, həmçinin ədəbiyyat və digər fənlərlə tamamlanaraq gənc nəslin düzgün mənəvi ideallarının formalaşmasına yardım edir.

Tarixi tədris edən müəllim şagird və tələbələrinin millətlərarası insani münasibətlərdə doğru mövqə tutmasına təsir etməlidir. Belə ki, bir çox ölkələrin

iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər çoxmillətli dövlətlərin millətlərarası münasibətlərində də özünü biruzə verir. Millətlərarası münasibət mədəniyyəti şagird və tələbələrin ümumi səviyyəsindən, imüminsan və mənəviyyat normalarını qəbul edib onlara riayət etmək bacarığından asılıdır. Aydın-
dır ki, millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin əsasında humanizm, etibarlıq, bərabərhüquqluq və əməkdaşlıq durur [6]. Millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyəsi prosesi bir çox nühum məqamları əhatə etməlidir ki, bunların da içərisində böyüməkdə olan nəslin insan hüquq və azadlıqları barədə elmi biliklər sistemi ilə tanışlığı, millətlər, onlar arasındakı münasibətlər, irqlər, dini konfessiyalar, vətəndaş və ümuminsan hisslərinin, şüurunun formalaşması barədə biliklər vacibdir. Tarixçinin vəzifəsi tədris etdiyi fənn köməyi ilə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına yardım etmək, öz dəyərlərini məcburi qəbul etdirməkdən çəkinərək, şagird və tələbələri istiqamətləndirmək, tarixi faktlara dəyər verə bilmək bacarığı ilə silahlandırmaqla mənəvi inkişaflarına təkan verməkdir.

Tarixi materiala dayaqlanaraq müəllim tarixi şəxsiyyətdə, insanda olan müsbət keyfiyyətləri önə çıxarmalı, mənəvi dəyərlərin mahiyyət və məzmununu açmalı, bununla belə tarixin mənfi təcrübəsini də inkar etməməlidir [3,27]. Bu gün müxtəlif sivilizasiyalara münasibətdə tolerantlığın tərbiyəsi xüsusilə aktualdır. Suxomlinskiyə əsasən, tarix dərslərində mənəvi dəyərlər tərbiyəsinin aşağıdakı mərhələlərini diqqətə almaq doğru olardı [7, 78-79]:

1. aksioloji - şagird və tələbələrin yüksək dəyərlərə müraciəti;
2. qnoseoloji - şagird və tələbələrin yüksək dəyərləri dərk etmə prosesinə daxil edilməsi;
3. kognitiv - şagird və tələbələrin yüksək dəyərlər prizmasından özlərini və öz imkanlarını dərk etmələri;
4. oriyantasyon– insanın dünyaya, başqalarına, özünə münasibətini müəyyən edən mənəvi çəgirdəyinin aşkar edilməsi;
5. resultativ -insanın “mən” strukturunun yaranması mexanizmi.

Mənəvi tərbiyə müxtəlif üsullarla olmalıdır və bunlardan biri müəllimin öz şəxsiyyəti ilə tərbiyələndirməsidir. Rus tarixçisi V.O.Klyuçevskiy deyirdi ki, tədris etdiyin fənni də , öyrətdiyin insanı da sevməlisən. Pedaqoq dərslərində müsbət tərəflərinin maksimum açılmasına nail olmalıdır [5,63]. Müəllim söylədiyinin sadəcə qəbul edilməsinə deyil, araşdırılaraq qəbul edilməsinə çalışmalı, problem situasiyalarda xüsusi texnikadan istifadə etməlidir. Məsələn, “Rusiyanın paytaxtı nədən Moskvadır?”, “Türkiyənin paytaxtı nədən Ankaradır?” və s. kimi suallar üzərində çalışsan şagird və tələbələr əlavə materiallar araşdıraraq, fərqləndirmə aparırlar, nəticə çıxarırlar. Problemin müstəqil araşdırılması şagird və tələbələri mənəvi baxımdan tərbiyələndirir, özlərini tədqiqatçı hesab edirlər, qüvvələrini sınaırlar, tarixi problemlərdə özlərinə inam əldə edirlər. Tədris materialı əsasında tərbiyə də mənəvi tərbiyə yolunda

bir vasitədir [7, 201]. Düzgün seçilmiş tarixi faktlar, insanların hərəkətləri barədə və keçmiş dövrlərdə tarixi hadisələr barədə tərbiyəvi əhəmiyyətli məlumatlar tarix dərslərində mütləq olmalıdır. Material əsasında müəllim xalqların, dövrlərin, şəxsiyyətlərin mənəvi təcrübə dəyərlərini göstərməlidir.

Dərs materialına əsaslanaraq müəllim mənəvi arama məqsədi daşıyan müxtəlif tapşırıqlar verməlidir. Məsələn, “Çingizxan, Napoleon, Hitler görkəmli adamlardır, yoxsa qatildirlər?” “Bu müharibədə siz kimin tərəfində olardınız?”, “Üsyançılara qoşulardınız mı?” Bu kimi suallara verilən cavablar şagird və tələbələrin mənəvi mövqelərini biruzə verir. Müxtəlif tarixi rollar çərçivəsində şagird və tələbələr özlərini bu və ya digər tarixi dövrdə hiss edirlər. Məsələn, söhbət Birinci Dünya Müharibəsindən gedirsə, tələbələr tarixin ağır məqamlarında yaşayan insanların faciəsini anlamağa çalışırlar. A.Makedonski, II Mehmet C.Kennedi, M.Qandi, M.K. Atatürk. İ.Stalin, O.Bismark və bir çox tarixi şəxsiyyətlərə şagird və tələbələr tərəfindən mənəvi dəyər verilməsi də hər zaman diqqət mərkəzində olmalıdır. Tarix dərsləkləri şagird və tələbələrdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması istiqamətində hazırlanaraq aşağıdakı məsələlərin həllinə yardım etməlidir:

- şagird və tələbələrdə ölkəsinin taleyi üçün məsuliyyət hissini formalaşdırmaq;
- vətənə məhəbbət, həmvətənliləri ilə qurur duymaq hissini aşılamaq;
- şagird və tələbələrin ümuminsan mənəvi dəyərlərini dərk edərək qəbul etmələrinə nail olmaq;
- şagird və tələbələrdə bu və ya digər tarixi və siyasi hadisələrə şəxsi münasibət formalaşdırmaq.

Humanitar fənn olaraq tarix fənninin vəzifəsi xalqların tarixi təcrübəsi ilə tanışlıq əsasında mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir etməkdir. Mənəvi mədəniyyət mənbələri olaraq bunlara diqqət yetirmək lazımdır:

- görkəmli mütəfəkkirlərin (yerli və xarici) əsərləri;
- xalq pedaqogikası;
- dini təlimlərin (dastan, nağıl, əfsanə) mənəvi tərəfləri
- mənəvi idealların əks olunduğu incəsənət əsərləri

Tarixi material dərstdə şagird və tələbə tərəfindən şüurlu surətdə, ürəkdən qəbul edilməli, formalaşmaqda olan dəyərlərə, etnik və mənəvi mədəniyyətə təsir göstərməlidir [8,102]. Dərsin tərbiyəvi əhəmiyyəti aşağıdakı nəticələrə gətirməlidir:

- hər bir tarixi dövrün malik olduğu mənəvi dəyərlərin mahiyyət və məzmununu müəyyən etməyi öyrənmək (xeyir və şər nədir və tarixin müxtəlif dövrlərində onlar haqqında təsəvvürlər necə dəyişmişdir, hansı dövrlər mənəvi inkişaf istiqamətini tutmuş, hansı mərhələdə maddi dəyərlərə üstünlük

verilmişdir, hansı sivilizasiyalar zamanın sınağından çıxıb bilməmiş və nə üçün zəif olmuşdur və s.) ;

- yüksək dəyərlərə müraciət etmək (igidliyə, qardaşlığa, sevgiyə,), eyni zamanda tarixin acı təcrübəsini də göstərmək;
- müxtəlif sivilizasiyalara münasibətdə onların dəyərlərinə tolerant yanaşma formalaşdırmaq

Tarix dərsləri əvvəlki dövrlərin mühüm hadisələrini yaşayaraq dərk etməyə, keçmişin bütün müsbət tərəflərindən istifadə etməyə xidmət etməlidir. Belə ki, sağlam cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərləri bilən nəsil yetişdirmək arzusu daim olacaq [8, 94]. Bununla yanaşı, keçmişə ideal olaraq qəbul etmək də doğru sayılmaz. Sələflərimizin həyatında mənfi tərəflər də az olmamışdır. Tarixi öyrənmək də bizə keçmişdə mənfi olanı dəf etməkdə yardım edir.

Hökmdarların fəaliyyətinə həsr olunmuş dərslərdə məsələn, “siz xeyrixah məqsədləri olan, lakin islahatları ilə ölkədə qarışıqlıq yaradan tarixi şəxsiyyət barədə nə deyə bilərsiniz?”, “fəaliyyəti müsbət nəticələr verən, lakin qəddar üsullarla buna nail olan tarixi şəxsiyyət barədə fikriniz nədir?” kimi sualların müzakirə olunması son dərəcə müsbət nəticələr verir. Şagird və tələbələr bu suallara müxtəlif cavablar verərək, mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirirlər. Tarix dərslərində öyrədilənə özünü tarixi rolda görmək imkanı vermək onun özünütərbiyəsinə, materialı daha yaxşı qavramasına təsir edir. Tarix dərslərində şagird və tələbələr tarixlə tərbiyə olunmalıdır. Öyrədilənlər anlamalıdırlar ki, tarix ilk növbədə onlara kor olmamağı, siyasətçilərin əlində oyuncağa çevrilməməyi öyrədir. Şagird və tələbələr gözəl şüarlar və sözlər arxasında əslində kimin olduğunu anlamalı, onun əsl məqsədlərini dərk edərək şüurlu qərarlar qəbul etməlidirlər [2,45]. Tarix dərslərində müəllim əvvəlki dövrlərin insanlarına hörmət, əxlaqi dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, vətəndaşlıq hisslərini tərbiyə edən şəxsiyyətlər yetişdirir [3,18]. Yüksək mənəvi dəyərlərə malik insan yetişdirmək asan deyil, lakin buna valideynlərin, müəllimlərin, pedaqoqların birgə səyi nəticəsində nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ulusoy K. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2010 iyun, cild 12 № 1, s. 32-51
2. Dilmaç B. İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlaki Olgunluk Ölçeği İle Eğitimin Sınanması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü. 1999.
3. Hoca S. R. Tarih Felsefesi Bağlamında Türkiye’de Tarih Eğitimi ve Uygulanan Politikalar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

4. Зенченко, Е. В. Патриотическое воспитание на уроке истории и во внеурочное время. Эксперимент и инновации в школе 2015, № 2. с. 20–23
5. Гуревич А. Вдохнуть в историю душу: лекция о средневековой культуре. Лицейское и гимназическое, 1999. № 6.с.56-64
6. Медведева. Е. А. Формирование ценностных ориентаций учащихся в процессе преподавания истории [http:// festival.1 september. ru/articles/ 514031](http://festival.1september.ru/articles/514031).
7. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека: М., 1990, 288 с.
8. Шемшурина А.И. Основы этической культуры. М., 2001, 111 с.